

ПІДСТАВИ ТА УМОВИ ВИНИКНЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ З ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ

На сучасному етапі розвитку світової спільноти проблема прав і свобод людини є однією з найактуальніших. У цьому напрямі прийнято низку міжнародних нормативно-правових актів, котрі визначають людину найвищою цінністю суспільства, а належне забезпечення її прав і свобод – головним обов'язком демократичної держави.

Саме закріплення за державою обов'язку забезпечення прав і свобод людини дає можливість у разі порушення останніх звернутися до суду з метою їх захисту та поновлення, а також за компенсацією шкоди, завданої таким порушенням.

У зв'язку з цим набуває особливої актуальності створення розвинутого механізму реалізації прав і свобод людини, зокрема права людини на компенсацію матеріальної та моральної шкоди.

Найбільше збентеження викликає те, що прийняті законодавчі акти з відшкодування шкоди, завданої особистим і майновим правам, не мають реальної практичної реалізації: не всі громадяни мають можливість відстояти свої права в судовому порядку. Чинником цього є низька правосвідомість пересічних громадян, неефективність судової влади.

Одними з перших дослідників інституту відшкодування шкоди були Б.С. Антимонов, О.О. Красавчиков, А.М. Белякова та ін. Їхні праці є основним підґрунтям для науковців та практиків при вирішенні питань про відшкодування завданої шкоди.

Основною метою статті є: на основі аналізу чинного законодавства України, наукових досліджень, вітчизняного та зарубіжного досвіду, узагальнень практики розглянути питання, які пов'язані з визначенням підстав та умов виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди.

Питання про виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди в літературі вирішується по-різному. Протягом тривалого часу домінуючою була точка зору, відповідно до якої виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди розглядалося через призму підстав цивільно-правової відповідальності, серед яких основним визнавався певний «склад цивільного правопорушення». На думку Г.К. Матвеева, наявність складу цивільного (і будь-якого іншого) правопорушення – загальна і, як правило, єдина підстава цивільно-правової (і будь-якої іншої) відповідальності. Інакше кажучи, – зазначав він, – склад правопорушення є тим юридичним фактом, який породжує правовідносини між правопорушником та потерпілим і створює певні претензії потерпілого і обов'язки правопорушника зі загладження шкоди, завданої протиправною дією.

Під «складом правопорушення» як підставою виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди одні автори визнавали сукупність певних ознак правопорушення, якими воно характеризується як достатня підстава відповідальності,

інші – сукупність загальних типових умов, наявність яких необхідна для виникнення обов'язку з відшкодування шкоди, завданої в разі будь-якого цивільного правопорушення.

При визначенні підстав виникнення недоговірного зобов'язання з відшкодування шкоди слід виходити з такого.

Відповідно до загальної норми ч. 2 ст. 509 ЦК, зобов'язання, у тому числі й недоговірні, з відшкодування завданої шкоди виникають з підстав, встановлених ст. 11 ЦК, із змісту якої випливає, що кожна з передбачених нею підстав має назву юридичного факту. Виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди ґрунтується, зрозуміло, на фактах завдання цієї шкоди. Оскільки завдана шкода може мати майновий характер чи бути тільки моральною, то згідно з п. 3 ч. 2 ст. 11 ЦК припускаються два різновиди підстав виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди: а) завдання майнової (матеріальної) шкоди; б) завдання моральної шкоди іншій особі. Таким чином, підставами виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди визнаються факти завдання шкоди майну фізичної або юридичної особи чи завдання моральної шкоди.

Від підстав слід відрізнити умови відшкодування шкоди. На відміну від підстав як фактів, передбачених законом, що породжують відповідне цивільно-правове явище (зобов'язання з відшкодування завданої шкоди), умовами визнаються ознаки, якими ці підстави характеризуються і які впливають із закону. Тому не випадково дослідники їх визначають як нормативні вимоги, яким у кожному конкретному випадку повинна відповідати підстава (юридичний факт) і за відсутності яких не можуть виникати відповідні правовідносини, оскільки цей факт не набуває значення юридичного.

Як вже зазначалося, у зобов'язаннях з відшкодування шкоди фактом, що їх породжує, як правило, є протиправна поведінка (дія, бездіяльність) – завдання майнової (матеріальної) або завдання моральної шкоди іншій особі. У деяких випадках обов'язок відшкодувати завдану шкоду виникає за наявності вини в поведінці заподіювача шкоди. В інших – для визначення обов'язку з відшкодування шкоди слід враховувати правила спеціального закону. Інколи обов'язок з відшкодування шкоди може виникати незалежно від вини і навіть без вини заподіювача шкоди. З урахуванням цього, умови виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди поділяються на дві групи: загальні і спеціальні.

До загальних умов виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди належать: а) шкода; б) протиправність поведінки заподіювача шкоди; в) наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою правопорушника і її результатом – шкодою; г) вина заподіювача шкоди.

Зазначені умови визнаються загальними тому, що їх наявність необхідна в усіх випадках завдання шкоди для позитивного вирішення питання щодо її відшкодування, за винятком тих, стосовно яких закон встановлює спеціальні вимоги, розширюючи чи обмежуючи перелік зазначених умов.

Шкода як загальна умова виникнення зобов'язання з її відшкодування визнається такою з тієї причини, що в разі її відсутності питання про її відшкодування не виникне. Мабуть тому деякі автори визнають шкоду як підставу деліктної

відповідальності, оскільки, якщо вочевидь наявність шкоди, то некоректно говорити, що вона (шкода) є умовою відповідальності за неї.

Шкодою є одна з умов виникнення обов'язку з її відшкодування, і вона означає сукупність несприятливих для особи, якій вона завдана, особистих немайнових, а також майнових наслідків, що виникли в разі порушення суб'єктивних цивільних прав фізичної або юридичної особи.

За загальним правилом особа, яка завдала шкоди майну, зобов'язана відшкодувати її в натурі (передати річ того самого роду і такої самої якості, полагодити пошкоджену річ тощо) або відшкодувати завдані збитки в повному обсязі.

Розмір збитків, що підлягають відшкодуванню потерпілому, визначається відповідно до реальної вартості втраченого майна на момент розгляду справи або виконання робіт, необхідних для відновлення пошкодженої речі.

Отже, при вирішенні питання щодо способу відшкодування пріоритетним порівняно з відшкодуванням збитків визнається обов'язок боржника відшкодувати шкоду в натурі.

Незалежно від способу відшкодування шкоди особа, яка завдала шкоду, на вимогу потерпілого відшкодовує її в повному обсязі, включаючи і неодержані доходи.

Майнова шкода, як про це свідчать положення ст. 1192 ЦК, тісно пов'язана зі збитками. Останніми, за переважною думкою цивілістів, визнається грошове вираження майнової шкоди. З цього приводу необхідно, однак, відмітити, що при визначенні збитків, яких зазнав потерпілий внаслідок завдання шкоди його майну, слід керуватися правилами, встановленими ч. 2 ст. 22 ЦК, відповідно до якої збитками є: а) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки); б) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода).

Оскільки законом закріплюється принцип повного відшкодування збитків, слід виходити з того, що збитки підлягають відшкодуванню з урахуванням офіційного індексу інфляції. Відповідні індекси розраховуються Державним комітетом статистики України і щомісяця публікуються, зокрема в газеті «Урядовий кур'єр». Повідомлені друкованими засобами масової інформації з посиланням на Державний комітет статистики України ці показники згідно зі статтями 19, 21 і 22 Закону України «Про інформацію» є офіційними і можуть використовуватися для визначення розміру завданих збитків. Якщо після прийняття судом рішення про відшкодування збитків їх розмір збільшився внаслідок зростання цін на майно або роботи, кредитор не позбавлений права пред'явити нову претензію та позов до винної особи.

Стосовно протиправності поведінки суб'єкта права, відповідального за завдану майнову чи моральну шкоду, як умови виникнення обов'язку з відшкодування завданої шкоди слід відмітити, що завдання шкоди – явище завжди негативне. З цього, однак, не випливає, що будь-яке завдання шкоди породжує зобов'язання з її відшкодування. Покладення обов'язку відшкодувати завдану

майнову чи моральну шкоду може існувати лише за умови, коли шкода була викликана протиправною поведінкою відповідальної за неї особи. На протиправність поведінки особи, що завдала шкоди, як на умову настання обов'язку з відшкодування вказують статті 1188, 1167 ЦК, зазначаючи при цьому, що шкода, завдана неправомірними діями, відшкодовується у випадках, встановлених ЦК та іншим законом. Отже, відшкодування шкоди, завданої правомірними діями, є винятком із загального правила про відшкодування протиправно завданої шкоди.

В актах цивільного законодавства відсутнє визначення поняття протиправності. Однак зрозуміло, що протиправною завжди стає поведінка, якщо суб'єкт права порушує встановлену нормою права заборону.

Протиправною поведінкою, з якої виникає обов'язок відшкодувати завдану нею шкоду, є поведінка, якою порушується право як у об'єктивному його значенні, так і суб'єктивне право потерпілого.

Існують три форми протиправної поведінки, внаслідок якої може бути завдана шкода: а) рішення; б) дії; в) бездіяльність.

Рішення і дії як форми вияву протиправної поведінки більшою мірою між собою збігаються, оскільки вони виражають певну активність, здійснювану суб'єктом права діяльність. Відмінність між ними полягає в тому, що рішення – це різновид активних дій, які здійснюються суб'єктами права (наприклад, державними органами чи органами місцевого самоврядування, їх службовими чи посадовими особами або відповідним органом юридичної особи тощо), підлягають відповідному зовнішньому оформленню, завдяки чому вони стають придатними для правозастосування.

Зовнішній вияв протиправної поведінки цілком можливий діями, вчинюваними і без їх спеціального оформлення (наприклад, знищення чужого майна, крадіжка тощо).

Протиправній дії як формі протиправної поведінки відповідає юридичний обов'язок утримуватися від здійснення посягань на встановлені нормами права заборони та на охоронювані законом суб'єктивні права інших осіб. При зазначеній формі протиправної поведінки особа здійснює саме ту дію, яку не повинна була здійснювати. Цією дією порушується обов'язок, встановлений правовою заборonoю.

Як зазначав В.М. Горшенев, реалізація правової заборони відбувається не тоді, коли вона порушена і викликала відповідну реакцію з боку органів держави або інших уповноважених суб'єктів, а коли люди в повсякденному житті не вчинюють дії, поступки, стосовно яких у праві існують відповідні заборони.

Навпаки, протиправній бездіяльності як формі протиправної поведінки відповідає юридичний обов'язок активної форми – вчинювати суспільно необхідні дії. Якщо неправомірність дії полягає в тому, що особа виявляє заборонену поведінку, то при бездіяльності особа не вчинює дії, до якої ця особа була зобов'язана.

Протиправність поведінки суб'єкта права, що обумовлює настання на стороні потерпілого шкоди, виключається, і відшкодуванню ця шкода не підлягає, якщо вона була завдана: а) при належному здійсненні особою своїх професійних

обов'язків; б) при здійсненні права; в) за згодою самого потерпілого; г) у стані крайньої необхідності; д) передбаченим законом вилученням майна з володіння особи.

Водночас ЦК України передбачені можливість і порядок розподілу шкоди, що виникла. Так, закон дозволяє суду, виходячи з конкретних обставин справи, покласти відшкодування шкоди на третю особу, в інтересах якої було завдано шкоду, або частково як на третю особу, так і на особу, яка завдала шкоди, у певній частці або звільнити їх від відшкодування шкоди частково або в повному обсязі.

Розподіл належного кожному з учасників правовідносин відшкодування відбувається в точно визначених для кожного частках. Такий розподіл обов'язку відшкодування шкоди має велике значення, оскільки забезпечує відшкодування шкоди потерпілому, надає можливість більш повно врахувати обставини конкретного випадку, а також спонукає особу, яка діє у стані крайньої необхідності, до обачності, коли вона вибирає конкретний варіант своєї поведінки.

Для виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди наявність самої шкоди і протиправної поведінки матиме значення тільки тоді, якщо між ними існує зв'язок, що має назву причинного.

Причинний зв'язок – категорія філософська. Вона позначає існуючі в природі й суспільстві явища, серед яких одні виступають причиною, а інші – наслідком цих причин. Юридична суть причинного зв'язку розкривається в самому законі, і вона полягає в тому, що неправомірно завдану майнову та моральну шкоду відшкодовує особа, яка її завдала. Звідси випливає, що з'ясувати і встановити причинний зв'язок завжди означає дослідження того, наслідком чієї саме поведінки стало пошкодження належних потерпілому і охоронюваних законом особистих немайнових, а також майнових благ, чією саме поведінкою викликані особисті немайнові чи майнові втрати потерпілого. Від правильної відповіді на це питання залежатиме визначення суб'єкта права, на якого тільки й може бути покладений обов'язок з відшкодування завданої його поведінкою шкоди.

Тому зв'язок між протиправною поведінкою заподіювача і шкодою має бути юридичне значущим. Таким він може стати тільки тоді, коли він вказуватиме на причетність до появи шкоди на стороні потерпілого дієздатного конкретного суб'єкта права.

Особливістю причинного зв'язку між протиправною поведінкою правопорушника і завданою шкодою є те, що інколи вона може складатися з декількох ланок, безпосередньо пов'язаних між собою в один ланцюжок.

Для встановлення причинного зв'язку слід доказати, що: 1) протиправна поведінка передувала настанню шкідливих наслідків; 2) шкідливі наслідки є результатом протиправної поведінки.

У будь-яких випадках причинний зв'язок між шкодою і неправомірною поведінкою відповідальної за цю шкоду особи є об'єктивною умовою, за наявності якої в сукупності з іншими можливе стягнення з відповідача відшкодування зазнаних потерпілим втрат. Тому буде завжди помилкою шукати причинний зв'язок між шкодою і виною правопорушника. Як об'єктивне явище, причинний

зв'язок не залежить від волі та свідомості заподіювача шкоди. Навпаки, вина завжди перебуває в площині цієї волі.

Таким чином, вина як умова виникнення обов'язку з відшкодування шкоди є елементом, що має суб'єктивне значення.

Проблема вини в цивільному праві завжди була і залишається однією з найбільш актуальних, складних, а тому дискусійних. Тривалий час її понятійна суть визначалася як психічне ставлення особи до протиправної дії чи бездіяльності та її наслідків, виражене у формі умислу чи необережності. Таке визначення поняття вини здобуло закріплення у статті 23 КК.

На відміну від кримінального права, де резюмується відсутність вини (особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду), цивільне законодавство виходить із принципу презумпції вини: особа, яка завдала шкоди, звільняється від її відшкодування, якщо вона доведе, що шкоди завдано не з її вини. Невинуватою ж особа визнається, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання. Відсутність своєї вини доводить особа, яка завдала шкоди.

На відміну від кримінального права, мірою цивільного обов'язку з відшкодування завданої шкоди є розмір цієї шкоди, а не характер і ступінь вини боржника.

Виходячи з наведеного, вину як одну з умов виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди можна визначити як навмисне чи ненавмисне, але завжди залежне від волі та свідомості суб'єкта права його власне ставлення до вжиття чи невжиття заходів запобігання зовнішньому прояву своєї поведінки, яка є протиправною і шкідливою для особистих немайнових чи майнових благ, належних оточенню.

Залежно від того, яким саме чином особа керувала своєю поведінкою чи ставилася до її зовнішнього вияву, у зобов'язаннях з відшкодування шкоди існують дві форми вини: умисел і необережність.

Форм умислу цивільне законодавство не визнає. Виходячи з того, що свідомість і воля суб'єкта права – найважливіші регулятори його поведінки, умисел завжди відображає наявність у особи відповідного наміру.

Що стосується форм вини потерпілого, то в зобов'язаннях із відшкодування шкоди врахуванню підлягає і його власна необережність, але не будь-яка, а необережність, що визнається грубою. Будь-яка необережність характеризує поведінку особи з точки зору відповідного ступеня необачливості, байдужості чи легковажності у ставленні потерпілого до зовнішнього вияву власної поведінки. Загальні ознаки грубої необережності потерпілого вбачаються в положеннях ч. 2 ст. 1193 ЦК. Це: а) необережність, яка сприяла виникненню шкоди; б) необережність, яка сприяла збільшенню шкоди, завданої потерпілому.

Найчастіше необережність потерпілого враховується при так званій змішаній відповідальності, коли появи шкоди сприяла не тільки вина особи, яка завдала шкоди, а й груба необережність потерпілого.

Важливо відмітити, що наявність грубої необережності потерпілого не звільняє повністю заподіювача шкоди від обов'язку її відшкодування, а, за загальним правилом, може тягнути лише зменшення розміру відшкодування. Винятки з цього правила можуть бути встановлені лише законом.

Слід також відмітити, що вина як умова виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди не є абсолютною. У низці випадків обов'язок з відшкодування шкоди законом покладається на відповідального за цю шкоду суб'єкта права незалежно від вини, тобто і за її відсутності.

Враховуючи викладене вище, можна сказати, що підстави й умови виникнення зобов'язань це не одне й те саме. Підстави – це факти завдання шкоди майну фізичної або юридичної особи чи завдання моральної шкоди, а умови – ознаки, якими ці підстави характеризуються і які випливають із закону. До умов належать: шкода, протиправна поведінка, причинний зв'язок і вина. Зазначені умови визнаються загальними тому, що їх наявність необхідна в усіх випадках завдання шкоди для позитивного вирішення питання щодо її відшкодування, за винятком тих, стосовно яких закон встановлює спеціальні вимоги, розширюючи чи обмежуючи перелік зазначених умов. Це дає підставу для виокремлення спеціальних деліктних зобов'язань, які потребують додаткового розгляду.

Література

1. Цивільний кодекс України: Наук.-практ. коментар. – Х.: Одіссей, 2007. – 1200 с.
2. Алексеев С.С. Гражданская ответственность за невыполнение плана железнодорожной перевозки. – М.: Норма, 1999. – С. 49.
3. Горшенев В.М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе. – М.: Норма, 1972. – С. 52.
4. Матвеев Г.К. Основания гражданско-правовой ответственности. – М.: Статут, 1970. – С. 5.
5. Отраднава О.О. Неправомірна поведінка як умова відшкодування недоговірної шкоди у цивільному праві України // Бюл. М-ва юстиції України. – 2007. – № 2. – С. 45.
6. Смирнов В.Т., Собчак А.А. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве. – Л.: Вища шк., 1983. – С. 56.
7. Суханов Е.Л. Гражданское право. – 2-е изд. перераб. и доп. – М.: Норма, 2000. – С. 37.

УДК 347.42

Г.В. Макаренко

ЗАВДАТОК ЯК СПОСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОНАННЯ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

Аналіз видів забезпечення виконання зобов'язань викликає чимало проблем, і насамперед через неоднорідність і складну юридичну природу забезпечень.

Забезпечення зобов'язань – традиційний інститут цивільного права, який є предметом дослідження багатьох вітчизняних вчених-правників. Так, даний інститут та завдаток як один із видів забезпечення виконання зобов'язань були предметом розгляду таких вітчизняних та зарубіжних фахівців у галузі цивільного